

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון רפ"ד, תשפ"ה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

התבזה והוציא ממון להצלת נפש

מכאן למדנו שמוטלת חובה על כל יהודי לעסוק בהצלת יהודי אחר ולהצילו - בין אם על ידי טרחה אישית ובין אם על ידי שכירת אחרים. ואם לא עשה כן, עבר על הלאו של 'לא תעמוד על דם רעך'. הסמ"ע (ס"א) מבאר את דברי המחבר שחייב אף לשכור אחרים: את החיוב להציל בגופו לומדים מהפסוק 'והשבותו לו', ומ"ל תעמוד על דם רעך' מרבים שחייב אפילו להוציא ממון כדי לשכור אחרים.

ב. שיטת החכמת שלמה זקן שאינו לפי כבודו

בגליון חכמת שלמה (שם) חידש דין: החיוב לטרוח בהצלת יהודי אחר הוא רק כשאין בזיון למציל. במקרה כזה חייב להציל בגופו. אבל אם ההצלה כרוכה בזיון למציל, ואין באפשרותו לשכור אחרים - אינו חייב להציל בגופו אם יש בכך בזיון, וכן אם מדובר בטרחה יתרה כגון שהוא זקן וכדומה.

וטעמו: מאחר שלומדים הצלת גופו מ'והשבותו לו' שנאמר בהשבת אבידה, דינו כמו באבידה, שם קיימא לן (סימן רסג סעיף א) שזקן שאינו לפי כבודו פטור מהשבת אבידה, כפי שדרשו 'פעמים שאתה מתעלם'. והוא הדין בהשבת גופו שפטור במקרה כזה.

ואף שלומדים גם מהפסוק 'לא תעמוד על דם רעך', אין לומר שמפסוק זה נלמד שחייב גם כשאינו לפי כבודו. שהרי בגמרא אומרים שמפסוק זה לומדים שחייב להציל בשכר, וממה שלא אמרו שהפסוק של 'לא תעמוד' נצרך למקרה שאינו לפי כבודו, על כרחך שגם מ"ל תעמוד' פטור כשאינו לפי כבודו.

והביא ראיה לכך מהגמרא (סנהדרין עה.) שדנה באדם שנעשה חולה בשל רצונו להינשא לאישה, שאינה צריכה אישה זו להצילו במה שתינשא לו, כי הדבר עשוי להסב פגם למשפחתה. ולכאורה קשה וכי בגלל פגם משפחה ימות אדם, הרי המשפחה עצמה חייבת להצילו בגופם ובממונם אם יראו אותו עומד למות. אלא על כרחך שבמקום פגם פטורים, כי לומדים מהפסוק שיש 'פעמים שאתה מתעלם' ואין בזה משום 'והשבותו' או 'לא תעמוד על דם רעך'.

ואולם בסוף דבריו הביא מהגמרא (בבא מציעא ל:) שלומדים מהפסוק 'והודעת להם את הדרך ילכו בה' (שמות יח כ): 'את הדרך' - זו גמילות חסדים, 'לכו' - זה ביקור חולים, 'בה' - זו קבורה. ומקשה הגמרא שביקור חולים וקבורה כלולים בגמילות חסדים. ומתרצת: ביקור חולים - היינו בכך גילו, שאמרו חכמים שהמבקר חולה בן גילו נוטל אחד משישים מחוליו, ואפילו כך צריך ללכת ולבקרו.

שהפרמדיקים יצטרכו לקבל מידע נוסף על מצבו של שמעון, ולכן ראה חובה מוסרית להישאר עד שיגיעו.

וכך מצא את עצמו ר' ראובן, מעמודי הקהילה, עומד ברחוב המרכזי בשעת לילה מאוחרת, ליל שבת-קודש, נטול חליפה וכובע, כולו מכוסה בבזיון חום כהה מכף רגל ועד ראש. לצידו עמד שמעון, ממשיך למלמל, בעוד עוברים ושבים מביטים בתדהמה במחזה המוזר. האמבולנס הגיע כעבור דקות ספורות, אך ר' ראובן, מתוך אחריות ודאגה, נשאר עם שמעון עד שהפרמדיקים בדקו אותו והחליטו לקחתו לבית החולים.

למחרת השבת, כשהבושה והמבוכה עדיין טריים, מיהר ר' ראובן לבית ההוראה. שתי שאלות הטרידו את מנוחתו: האם היה מחויב להתבזות כל כך כדי להציל את שמעון? והאם עליו לשאת בעלות הזמנת האמבולנס מכיסו הפרטי?

עיקרי הנושא בהלכה

א. מקור החיוב בהצלת נפשות

נפתח בביאור חובת ההצלה שחלה על ר' ראובן במקרה זה, ומה היה עליו להוציא לשם כך.

מקור הדין נמצא בבבליא במסכת סנהדרין (דף עג.) מניין שאדם הרואה את חברו טובע בנהר, או חיה טורפת גוררת אותו, או שודדים באים עליו - שהוא חייב להצילו? לומדים זאת מהפסוק 'לא תעמוד על דם רעך' (ויקרא יט טז).

הגמרא מקשה: הרי דין זה כבר נלמד מפסוק אחר, בפרשת השבת אבידה (דברים כב ב): 'והשבותו לו'. מאחר שמעילם אלו מיתרות לכאורה, דורשים מהם משמעות של השבת 'אותו-לו', שחייבים להציל גם את גופו של אדם, כמו במקרה שטובע בנהר.

ומתרצת הגמרא: אילו למדנו רק מפסוק זה, היינו חושבים שהחיוב הוא רק כאשר המציל יכול להציל בעצמו, אבל לא היינו יודעים שחייב גם לטרוח ולשכור פועלים כדי להצילו. לכן נאמר 'לא תעמוד על דם רעך' - כלומר, אל תעמוד מנגד כשדם רעך בסכנה, אלא עשה כל שביכולתך להצילו.

וכך נפסק להלכה (רמב"ם רוצח פרק א הלכה יד; שולחן ערוך סימן תכו סעיף א): הרואה את חברו במצב של סכנה - כגון טובע בים, או שודדים או חיה רעה באים עליו - ויכול להצילו בעצמו או על ידי שכירת אחרים ולא הציל, או ששמע שגויים או מלשינים מתכננים לפגוע בו ולא הזהיר אותו, או שידע שגוי או אדם אלים מתכוין לפגוע בחברו, והיה יכול לפייסו ולהסיר את כעסו ולא עשה כן - וכל כיוצא בזה - עובר על 'לא תעמוד על דם רעך'.

ליל שבת קר וחשוך ירד על שכונת "נווה צדק". הרחובות היו שקטים, והאור הרך שבקע מחולונות הבתים האיר באור קלוש את המדרכות. הרב ראובן גולדשטיין, מעמודי התווך של הקהילה החרדית המקומית, צעד לביתו אחרי תפילת ערבית בבית הכנסת המרכזי. כאיש ציבור מוערך, בעל משפחה מכובדת ובעל עסק משגשג, ר' ראובן תמיד הקפיד על הופעתו המסודרת - חליפה שחורה מהודרת, כובע צילינדר, ונעליים מצוחצחות למשעי.

באותו רגע, קולות צעקה מבולבלים הדהדו ברחוב השקט. הקולות בקעו מכיוון אתר בנייה נטוש בקצה הרחוב, שם נבנה בניין מגורים חדש שעבודתו הופסקה לפני מספר חודשים. ר' ראובן זיהה מיד את הקול - היה זה שמעון לוי, דמות מוכרת בשכונה, יהודי שחייו לא האירו לו פנים. שמעון, שסבל מבעיות נפשיות מורכבות, היה מוכר לשירותי הרווחה המקומיים, ור' ראובן עצמו כבר סייע לו מספר פעמים בעבר בענייני צדקה וחסד.

הצעקות נשמעו מיואשות: "הצילו! אני תקוע כאן! אני לא יכול לזוז!" ר' ראובן עצר, ליבו התכווץ. הוא ידע שאינו יכול להתעלם מקריאות המצוקה, במיוחד בליל שבת קודש. למרות החשש מהכניסה לאתר החשוך והמסוכן, הוא החל להתקדם לעבר הקולות.

ככל שהתקרב, הבין ר' ראובן שהמשימה תהיה מורכבת יותר משחשב. האתר היה מלא במכשולים - ערימות של חומרי בניין, בורות פעורים, וקורות עץ זרוקות. החושך הכבד הקשה עוד יותר על ההתמצאות. בשלל מסוים, הבין ר' ראובן שחליפתו המהודרת תהיה למכשול של ממש. בהחלטה מהירה, הסיר את החליפה, העניבה והכובע, מניח אותם בצד בתקווה שיישארו נקיים.

ההתקדמות הייתה איטית ומסוכנת. ר' ראובן מצא את עצמו זוחל בין תלוליות בוץ טרי שנוצר מהגשם שירד בימים האחרונים. הבוץ הסמיך דבק בבגדיו, בפניו, ואפילו בשערותיו. כל תנועה הייתה מחושבת, כשהוא מנסה להימנע מליפול לתוך אחד הבורות הרבים שפעורים באתר.

לאחר מאמץ ממושך, הגיע ר' ראובן אל שמעון, שנמצא תקוע בין ערימות של חומרי בניין. במצב רוח מעורער, שמעון התקשה לנשום והתלונן על סחרחורת. ר' ראובן, שהכיר את ההיסטוריה הרפואית של שמעון, הבין מיד שהמצב עלול להיות מסוכן. הוא החליט שאין מנוס מלהזמין אמבולנס.

כשהאמבולנס היה בדרכו, ר' ראובן נשאר לצד שמעון כדי לוודא שהוא אינו מאבד את הכרתו או מסתבך יותר. הוא ידע שמצבו הנפשי של שמעון רגיש, ושחשוב שהוא ירגיש שיש מישהו שמטפל בו ודואג לו. הוא היה מודע גם לכך שייתכן

וקבורה - היינו בזקן שאינו לפי כבודו. מכאן מבואר שזקן שאינו לפי כבודו חייב בקבורה, ואם כן יש ללמוד מזה קל וחומר שיהיה חייב בהצלת נפשות, והשאר דין זה בצריך עיון טובא. [ולולא דבריו הקדושים, היה מקום לחלק בין פגם משפחה שהוא ביזוי חמור של יחוס משפחה וביזוי שהוא לדורי דורות, וזכות משפחתה למנוע ביזיון גדול זה מבטל את החיוב להצלת אדם שאינו כשר זה, ובין הביזוי שיש לזקן בקבורת המת שהוא זמני והוא גם עוסק במצווה, וחמור כבוד המת שלא יהיה מוטל בביזיון לעומת הכבוד הזמני של הזקן].

ג. שיטת הכלי חמדה שכל אחד מחויב בהצלת נפש

בספר כלי חמדה (פרשת תצא אות ו) הביא את דבריו של הגאון רבי שלמה קלוגר הנזכרים, וכתב שרב אחד (לפולמוס זה ראה בקובץ הפלס חלק ג עמוד 297) הקשה עליו: הרי בהשבת אבידה אומרת הגמרא (בבא מציעא ל:): שהכלל הוא 'כל שבשלו מחזיר - בשל חברו נמי מחזיר', ובזה נמדד מיהו זקן שאינו לפי כבודו. כלומר, אם לא היה מרים אבידה זו לעצמו מפני כבודו - פטור גם מלהחזיר לחברו, אבל אם היה מרים לעצמו - נחשב 'לפי כבודו' וחייב להחזיר גם לחברו. ואם כן, בהצלת נפשות כגון זו, הרי ודאי שאם היה מדובר בנפשו שלו היה מציל את עצמו, וכיצד ניתן לפטור אותו מלהציל את חברו כשאנו לפי כבודו.

עוד הקשה מהמשנה (סוטה כ.) לגבי חסיד שוטה שהוא בכלל מבלי העולם, ומבארת הגמרא (שם כא:): שחסידי שוטה הוא כגון שרואה אישה טובעת בנהר ואינו מצילה, באומרו שאין זה ראוי להסתכל בה כדי להצילה. מכאן רואים שאף במקום הפסד יש חיוב להציל, שאם לא כן מדוע נקרא 'חסיד שוטה', הרי יש לו הפסד ואין עליו חיוב להצילה כלל. והביא שם בכלי חמדה שרב אחר טען על ראייה זו, שאדרבה, מגמרא זו רואים כדברי החכמת שלמה. שהרי קראו לו 'חסיד שוטה' ולא 'רשע' שעובר על 'לא תעמוד על דם רעך'. על כרחך שאם באמת אינו לפי כבודו - אינו עובר על הלאו, בדומה להשבת ממון שאינו חייב להשיב אם אינו לפי כבודו. אלא שבמקרה כזה אמרו בגמרא שאם אינו מציל את האישה מפני שאין זה ראוי להסתכל בה - הרי הוא חסיד שוטה, אף שאינו מחויב בדבר ואינו עובר על הלאו.

וכתב על זה בכלי חמדה שאין הדבר מצריך תשובה. ברור שאחרי שמבואר בגמרא שמי שרואה אישה טובעת בנהר ואינו רוצה להצילה הרי הוא חסיד שוטה ומבלה העולם, אם כן מבואר שבדיני נפשות לא יתכן כלל פטור של 'אינו לפי כבודו', ממילא, אם אינו מציל הרי הוא רשע ובוודאי עובר על 'לא תעמוד על דם רעך'.

והרי אמרו חכמים (יומא פד:): שבפיקוח נפש כל הזריז הרי זה משובח, והרמב"ם (שבת פרק ב הלכה ג, ובפירוש המשניות שבת פרק יח משנה ג) אף כתב שבמקום פיקוח נפש עושים רק על ידי גדולי ישראל וחכמיהם. ולא מצאנו מי שיאמר שאם אין זה לפי כבודו של הגדול להציל בעצמו את החולה - לא יצטרך לחלל את השבת. וברור שחכמי הש"ס שאחזו בלשון 'חסיד שוטה', התכוונו להחריף את ההגדרה של אותו שנמנע מלהציל חיים, ולא למעט שאינו עובר איסור.

מסיים שם הכלי חמדה שיש מקום לומר, שאדרבה, מסוגיית הגמרא יש ראייה לדברי החכמת שלמה, שהרי הגמרא אומרת שחסידי שוטה הוא 'כגון שטבעה אישה בנהר ואמר לאו אורח ארעא להצילה', ויש לדייק שהמילה 'ואמר' מיותרת, וגם

מדוע אמר 'לאו אורח ארעא' ולא אמר בפשטות שאינו רוצה להצילה, ומזה יש להוכיח שאם הוא עצמו חסיד מפורסם בתכלית הפרישות אכן אינו חייב להצילה, אבל אם הוא 'אומר' ומורה לשאר בני אדם שאין ראוי להסתכל הרי זה חסיד שוטה. ושוב כתב שלאמיתו של דבר אין זה נכון, וברור שהגמרא לא מדבר על אחד שלא רוצה להציל כלל, אלא היא עוסקת רק בעניין הזריזות, שרוצה לעשות פעולות מסוימות כדי להינצל מההסתכלות, וכגון להשליך תחילה בגד על פניה וכדומה, על זה אמרו שהוא חסיד שוטה, כיון שהכלל במקרים אלו ש'כל הזריז הרי זה משובח', ובגלל שהוא רוצה לעשות פעולות כדי שלא להסתכל היא עלולה לטבוע בינתיים. וכמו שכתבו התוספות שם (ד"ה היכי דמי) בשם הירושלמי (סוטה פרק ג הלכה ד) שחושש גם לבזיון תפילין, וכך גם כאן חושש לאיסור הסתכלות באישה ועל ידי זה היא עלולה למות בגלל ההתעכבות. אבל אם אינו רוצה להציל אותה כלל ודאי עובר על הלאו והעשה, כי אין בזה כלל פטור של 'אינו לפי כבודו'.

אך כתב כי בעיקר מה שהשווה החכמת שלמה בין חובת השבת אבידה של גופו של אדם לבין חובת השבת אבידה של ממון, ולכן פסק כי כשם שבמקום ביזיון פטור מהשבת הממון כן פטור גם מהשבת גופו, מסתבר יותר לחלק, כי חובת השבת הממון קלה ואין אדם חייב להתבונן עבודה, אבל חובת השבת גופו חמורה וחייב גם להתבונן עבודה.

ד. הצלת מאבד עצמו לדעת

שוב הביא בכלי חמדה כי לכאורה מהמנחת חינוך (קומץ למנחה מצוה רלז אות ב) מוכח שלא חילק בין השבת ממון להשבת גופו, כי המנחת חינוך חידש שאין חובה להציל אדם המאבד עצמו לדעת, בדומה לדין השבת ממון שאין חובה להחזיר לאדם המאבד ממון מדעת. ומוכיח כן ממה שלא תירצה הגמרא שהפסוק 'לא תעמוד על דם רעך' נצרך למקרה שאדם רוצה לאבד עצמו לדעת, שמצד השבת ממון אין חיוב להצילו. ומבואר שלא חילק בין הצלת גופו להצלת ממון, לומר כי דווקא בממון נאמר שאינו חייב במאבד ממון עצמו לדעת ואילו בהצלת גופו חייב גם במאבד עצמו לדעת.

וכתב בכלי חמדה כי לכאורה הרבה יש לחלק שחובת הצלת גופו אינה תלויה במה שהאדם מאבד עצמו לדעת, וכן מצאנו שחובת ההשבה הנוגעת לגוף האדם היא מצווה שבין אדם למקום ולא רק בין אדם לחברו, וכפי שכתב הרמב"ן (שמות כ יג) שהלאו של 'לא תרצח' הוא איסור של בין אדם למקום. וכן מבואר בתשובת מהר"ם רותנבורג

(דפוס פראג סימן לט) שכתב לגבי הצלת חברו שאפילו צועק שלא יצילוהו מצילים אותו, וחוזרים ומוציאים ממנו את הוצאות ההצלה. מבואר שפשוט לו שחייבים להציל גם את המאבד עצמו לדעת, ולא זו בלבד אלא שהניצול חייב לשלם למציל את הוצאותיו, אף שהצילוהו בעל כורחו, ומוכח שיש לחלק בין הצלת גופו ובין הצלת ממון.

גם הגאון רבי משה פיינשטיין (אגרות משה יורה דעה חלק ב סימן קעד ענף ג) כתב לחלוק בתוקף על הגאונים המנחת חינוך והחכמת שלמה, על יסודו של החכמת שלמה שאין אדם חייב לבנות עצמו להצלת חברו,

הקשה שהרי אם כבוד שמים נדחה מפני פיקוח נפש של כל אדם ואפילו פחות שבפחותים, בוודאי שכבוד אדם נדחה לקיים מצוות הצלת חברו.

ואת יסודו של המנחת חינוך שלמד ממה שאינו חייב להציל את המאבד ממון למי שמאבד את גופו, כתב לדחות שיש הבדל בין הצלת גוף להצלת ממון כשמצילים בעל כורחו: כשאדם משליך ממון במקום הפקר שיאבד, הוא רשאי לעשות כן בשלו ולכן אין חובה למנוע מכך ולהשיב. ואף אם משליכו למקום שמאבדו מהעולם, שעובר על איסור 'בל תשחית', כל שאין לו חיוב מטעם השבת אבידה, שוב אין לו גם חיוב הצלה מהשחתה, כי התורה לא אסרה כי אם להשחית בידיים אך לא חייבה להציל מהשחתה כשאין חיוב מצד הפסד הבעלים.

אבל לאבד נפש, אינו רשאי אפילו את נפש עצמו, ולכן ודאי שאין לפטור אחרים מלהצילו בגלל שהפקיר את נפשו שאין לו רשות לכך. ואף בממון, אם היה מקרה שהיה עליו איסור להפקיר, היו חייבים להחזיר לו. לכן אין צורך לפסוק של 'לא תעמוד על דם רעך' בשביל זה, כי אפילו מ'הושבונו לו' שהוא דין ממון היינו יודעים שחייבים להציל גם מאבד עצמו לדעת. [והביא שם שאמרו לו בשם המהרי"ל דיסקין וספר חלקת יואב שחייבים להציל בחילול שבת גם את מי שאיבד עצמו לדעת].

וכך ביאר גם בכלי חמדה שאדם הוא בעלים על ממון ויכול לעשות בו כרצונו, אך על גופו ונפשו אינו בעלים ולא מועיל בזה רצונו. לכן פשוט שגם בלי הפסוק 'לא תעמוד על דם רעך' חייב בהשבת גופו אפילו אם אינו רוצה בכך. והוסיף כי במאבד עצמו לדעת יש סיבה נוספת לחייב הצלה, כי מלבד מצוות הצלת נפשות יש גם חובה להפרישו מהאיסור החמור של איבוד עצמו לדעת. וכתב כי חילוק זה נכון גם לגבי דין 'אינו לפי כבודו'. בממון התורה מחלה לו מפני כבודו והפקירה את ממון הבעלים, אך בהצלת הגוף זה לא שייך, וכעין מה שאמרו (ברכות יט:): שהמוצא כלאיים בבגדו פושטו אפילו בשוק, כי במקום איסור אין חכמה ואין תבונה, וקל וחומר במקום פיקוח נפש.

ואכן גם במאבד עצמו לדעת ודאי יתחייב גם זקן שאינו לפי כבודו להצילו, כי בהפרשה מאיסור אין קולא של זקן ואינו לפי כבודו, ופשוט גם שלא יתכן לומר שבנטבע באונס אין חיוב הצלה כי אין בו הפרשה מאיסור, ורק במי שנטבע מרצון יהיה חיוב, ולכן ברור שבכל מקרה יש מצווה להציל. [והוסיף שפשוט וברור שאפילו אם נאמר שבאבידת גופו, כשצווח שאינו רוצה בהצלה, אין חיוב להצילו משום פיקוח נפש אלא רק להפרישו מאיסור, ונפקא מינה שאין מחללים עליו שבת. בכל זאת שונה גופו מממון, כי בממון שהשליך לים, גם אם מתחרט ורוצה להשיבו, אין המוצא חייב להשיב לו כי זו אבידה מדעת. אבל באבידת גופו, אם טבע בים מדעתו או שתה סם המוות ועכשיו חוזר בו ורוצה לחיות, ודאי יש חיוב להצילו משום פיקוח נפש לכל הדעות].

העולה מדבריהם שנחלקו על החכמת שלמה, וסברו שבוודאי יש חובת הצלת נפשות גם כשהוא זקן ואינו לפי כבודו.

המשך הדיון והיוצא להלכה נביא בע"ה ובס"ד בשבוע הבא.

